

Н. В. Оксентюк**ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОВІСТІ**

У статті розглянуто явище совісті, як невід'ємної властивості істинної духовної природи людини в ролі вищого морально-психологічного регулятора життєдіяльності. Тут ціннісно-смысловая сфера пов'язана з емоційною: совість містить знання про емоційну цінність уявлень, які ми маємо з приводу мотивів наших дій. Згідно з дослідженням, совість не є самокором та клопотаністю людини моральністю своєї поведінки, де усвідомлена моральна неможливість змісту витісняється. Це насправді є помилковою, невротичною совістю. Навпаки, справжньою є така совість, де наявна здатність людини бути самою собою. Воля мати совість – це згода або незгода взяти на себе відповідальність за свої рішення і за свій вибір. Відповідно до цього якість наявності свідчить про те, що в житті особистості існує усвідомлення.

Проте конфлікт, вина (смысловая нагрузка) між розумінням і бажанням є основним конститувальним фактором людського досвіду, морального розвитку людини. Це тому, що особистість здійснює спроби розв'язання смыслових нерозв'язностей тих реальних етичних конфліктів, із якими зіштовхує її життя.

Ключові слова: совість, мораль, цінності, провинна, страх, відповідальність, самоактуалізація, рефлексія.

В статье рассматривается явление совести, как неотъемлемого свойства истинной духовной природы человека в качестве высшего морально-психологического регулятора жизнедеятельности. Таким образом, здесь ценностно-смысловая сфера связана с эмоциональной: совесть содержит знания о эмоциональной ценности представлений, которые мы имеем по поводу мотивов наших действий. Согласно исследованию, совесть не является упреком себе и озабоченностью человека нравственностью своего поведения, где осознанная моральная предосудительность содержания вытесняется. Это, на самом деле, является ошибочной, невротической совестью. Напротив, настоящая – это такая совесть, где присутствует способность человека быть

самим собой. Воля иметь совесть – это согласие или несогласие принять на себя ответственность за свои решения и за свой выбор. Соответственно, качество присутствия свидетельствует о том, что в жизни личности существует осознание.

Однако конфликт, вина (смысловая напряженность) между пониманием и желанием является основным конституирующим фактором человеческого опыта, нравственного развития человека. Это потому, что личность осуществляет попытки решения смысловой неразрешимости тех реальных этических конфликтов, с которыми сталкивает ее жизнь.

Ключевые слова: совесть, мораль, ценности, вина, страх, ответственность, самоактуализация, рефлексия.

The article deals with the phenomenon of conscience, as an inalienable property of the true spiritual nature of man as the supreme moral and psychological regulator of life. Thus, the value-semantic sphere is connected with the emotional here: the conscience contains knowledge about the emotional value of the ideas we have about the motives of our actions. According to the study, conscience is not a self-righteousness and concern of a person about morality of his behavior, where the conscious moral depravity of the content is superseded. This, in fact, is a false, neurotic conscience. On the contrary, there is a genuine conscience in which there is the ability of man to be himself. The will to have a conscience is the consent or disagreement to assume responsibility for their decisions and their choices. Accordingly, the quality of the presence indicates that there is awareness in the life of the individual.

However, conflict, wine (semantic tension) between understanding and desire is the main constitutive factor of human experience, moral development of man. This can be explained by the person's trying to solve the semantic insolubility of those real ethical conflicts with which her life is confronted.

Key words: conscience, morality, values, guilt, fear, responsibility, self-actualization, reflection.

Постановка проблеми. У час загальної кризи, яка охопила людську життєдіяльність, психологія все частіше стала звертатися до проблеми вивчення духовно-моральної сфери людини. Все частіше, особливо в постнекласичній психології, дослідники прагнуть вийти за межі категорії діяльності і звернутися до поняття існування, від буття перейти до становлення, безперервного розвитку психіки суб'єкта. Це містить у собі аксіологічні фактори: людина не пізнає об'єктивний світ, а саме «переживає», тут акцент на

фокусуванні уваги на тих емоціях і почуттях, котрі проявляються в цей момент. У таких дослідженнях мета міститься у виявленні ціннісно-сислової позиції людини, яка вирішально впливає на формування смислу фактів та подій.

Морально-психологічні дослідження неможливі без звернення до проблеми совісті. «Совість виростає «зсередины»: в її голосі звучить моральний закон у душі людини, проявляється її духовне Я» [4].

Огляд останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психологічній науці совість вивчалася в психології свідомості (В. Джемс), психоаналітичних (З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Фромм та ін.), гуманістичних (А. Маслоу, В. Франкл та ін.) концепціях, у концепції розвитку моральної свідомості (Л. Коулберг і ін.). Совість розглядається як компонент духовності особистості (Г. В. Платонов, А. Д. Косічев і ін.), у теорії моральних відносин особистості (В. М. Мясищев), самосвідомості особистості (І. С. Кон, В. В. Столін та ін.). Совість вивчається у зв'язку з проблемами відповідальності (К. Муздибаєв), правди і брехні (В. В. Знаков), як вище моральне почуття (Р. С. Немов), як моральний компонент духовності особистості (Н. А. Коваль).

Однак слід зазначити, що повного і всебічного розгляду совісті як психологічного феномена та уявлення про її структуру, функції, динаміку, рівні розвитку, фактори, що впливають на її розвиток і функціонування, не існує. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба глибшого вивчення психологічної сутності совісті з тим, щоб розширити систему уявлень про совість як важливого чинника моральної саморегуляції особистості.

Власне тому **метою нашої статті** стало виявлення психологічної сутності совісті, її функцій, динаміки як фактору морально-психологічної саморегуляції особистості.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з думки А. А. Гостева, який розглядає совість як невід'ємну властивість істинної духовної природи людини в ролі вищого морально-психологічного регулятора життєдіяльності людей [4].

Часто совість порівнюють із компасом, що вказує людині духовний шлях, із моральним індикатором для самопізнання. Поки царюють традиційні моральні приписи, відрізнити від них совість практично неможливо. Тому ми так часто натрапляємо на думку, ніби совість є сугестивний вплив моральних приписів, що її не іс-

нувало б взагалі без моральних законів. Феномен, що іменується нами «совістю» чи сумлінням, виявляється всюди, у всьому людському. Про сумління та самопізнання писали ще М. Смотрицький та Г. Сковорода: «...май сумління в серці, чисте як шкло, і будеш щасливий, і ніколи не боїтимешся смерті» [14].

Слово сумління рівноцінно вживають зі словом совість, навіть у наукових публікаціях філософсько-етичного спрямування часто використовують вислів «сумління совісті» (або «муки совісті») та означає етичну відповідальність за свою поведінку перед оточенням. У англійській мові термін *conscience* (свідомість, сумління, совість) запозичений із французької, а у французькій із латинського *conscientia*, що є поєднанням латинських слів *com* (разом, з) та *scire* (знати). Для даного дослідження, на нашу думку, більш влучним буде слово совість.

Хоч проблема совісті часто поза полем зору психологічних досліджень, останнім часом з'явилися розробки даної проблеми під різними кутами зору. Так, В. О. Єлісеєв називає совість індивідуальним «всевидячим оком», що дає моральну оцінку вчинкам людини [4]. «Совість є філогенетичний плід розвитку людства і відповідає не особистому досвіду індивідуума, але віковому моральному досвіду поколінь. Шляхом складного диференціювання почуття сорому піднялося до висоти почуття совісті» [Сикорський (див. «Всеобщая психология», стор. 270) [12]. Та Т. О. Флоренська спростовує поширену думку про совість, як про засвоєні моральні норми і вимоги в конкретному суспільстві [4].

Огляд робіт, присвячених психологічній проблематиці совісті, показав, що на сьогодні не існує єдиної психологічної концепції совісті. Ще В. Вундт згадував совість і визначав її як різновид чуттєво-психічного стану особистості [5]. Г. Олпорт приходив до висновку, що совість є індикатором, який дає зрозуміти, що якась наша активність руйнує або зруйнувала важливий аспект нашого образу «я» [8]. Розгляд совісті в контексті соціалізації та адаптації особистості до соціуму проявляється і в позиціях представників теорії «соціального навчання» А. Бандури й У. Мішела (див. [12]), а також авторів теорії рис Р. Кеттелла і Г. Айзенка [8]. Вводячи поняття авторитарної і гуманістичної совісті, Е. Фромм саме гуманістичну совість вважає основою справжньої реалізації людиною своїх можливостей [17]. На думку В. Франкла, совість направляє людину в пошуку сенсу, вона має індивідуальний, специфічний

характер [16]. У роботі М. Хаузера [9], присвяченій переважно проблемі природи моральності, як епіграф наведено висловлювання Ч. Дарвіна, де він визначає совість як моральну якість людини, яка спонукає її до дій на благо іншого або в ім'я великої мети на основі роздумів про справедливість і обов'язок. В. Комаров визначає совість як міру значущості моральної цінності в ситуації морального вибору [3]. Розглядаючи совісність як компонент самосвідомості і моральну характеристику особистості, як її основні функції С. В. Монахов виділяє самопізнання, самооцінку і регуляцію своїх поведінки і діяльності. Автор також виявляє зв'язок совісності з високою самооцінкою і з інтернальністю, внутрішнім локусом контролю. Особливо автор підкреслює її динамічний характер і значення в розвитку особистості [1].

Отже, совість – це цілісне динамічне явище, яке розвивається як гармонійна взаємодія психологічних характеристик, що мають ціннісну природу; совість визначає значимість моральної цінності в умовах морального вибору, що забезпечує гармонізацію відносин особистості з навколишньою дійсністю; розвиток і функціонування совісті відбувається під впливом системи чинників, що мають ціннісно-смыслову зумовленість (В. В. Комаров) [3].

Совість пов'язана з емоціями, переживаннями, тривожністю і проявляється в самодокорах, заклопотаності людини моральністю і гуманністю своєї поведінки. Зріла совість і пов'язані з нею емоції утворюють афективно-когнітивну структуру, яка оцінює кожен крок людини на предмет її відповідності моральним принципам [6, с. 369]. У процесі формування совісті і морального розвитку особистості всі емоції без винятку грають хоча б невелику, хоча б непрямую роль. Осягнення різниці між добром і злом з-під палки змусить дитину боятися, гніватися або соромитися. Якщо ж їй будуть надані зразки високоморальної поведінки, самозречення в ім'я турботи і безкорисливої допомоги ближньому, це, навпаки, викличе в неї збудження і радість. І все ж можна стверджувати, що у процесі формування афективно-когнітивних структур совісті, як і у процесі становлення складних афективно-когнітивно-поведінкових паттернів моральності найголовнішу роль відіграє саме вина – найнеобхідніша з усіх емоцій [6]. Існує тісний зв'язок між почуттям відповідальності і порогом емоції провини. Приводом для сорому, як правило, стають дії близьких людей, для провини, навпаки, – власні дії людини або нездатність до дій. Слід

підкреслити, що причиною для переживання провини з рівною легкістю і з однаковою ймовірністю може стати як дія, так і бездіяльність – тобто як ті, що мали місце, – почуття, думка або вчинок, що суперечать етичним нормам, так і почуття, думка або вчинок, відсутні в певний час і в певній ситуації, у якій вони були доречні і бажані.

Для виникнення почуття провини необхідна «інтерналізація» певних стандартів поведінки. Це означає, що стандарти поведінки, які диктує суспільство, переходять із розряду зовнішніх у розряд внутрішніх норм. Сама людина стає джерелом і хранителем цих норм, вона сама стежить за їх дотриманням. Вона несе відповідальність за свої вчинки насамперед перед собою, і тому відчуває себе винуватою, якщо її поведінка не відповідає засвоєним нею нормам.

Хоча совість пов'язана з емоціями, проте вмикається лише тоді, коли людина знає моральні норми. Якщо вона не знає їх і «морально безневинна», то і совість у ній не може «заговорити». У цьому розумінні совість пов'язана з розумом, бо він часто шукає раціональні практичні аргументи, які обґрунтовують власну недосконалість. Ось тут починає володарювати «надрозумна» природа совісті. Совість ігнорує раціональні аргументи, багатослівні міркування і неправдиві докази. Вона приходить до людини почуттям, яке без слів говорить: «Ти брешеш собі, ти міг повестися по-іншому». Совість дорікає мовчки, але невідступно. Вона змушує людей говорити самим собі правду і, зрештою, починати реальні зусилля для виправлення ситуації, якщо це, звичайно, можливо.

Тобто специфіка «совісті» полягає в тому, що це є знання або звістка про емоційну цінність уявлень, наявних у нас із приводу мотивів наших дій [20]. Уже з цього визначення видно, що совість є складним феноменом, що складається переважно з елементарного вольового акту або свідомо необґрунтованого прагнення до дії, а частиною з розумного почуття. Це ціннісне судження, яке відрізняється від інтелектуального судження тим, що поряд із об'єктивним, загальним, предметним його характером у ньому помітне і відсилання до суб'єктивного.

К. Юнг указує, що совість може випереджати, супроводжувати, доповнювати свідому рефлексію, виступати як просто привхідне афективне явище під час протікання психічних процесів (причому моральний її характер тут не відразу помітний). Наприклад, «при

здійсненні тієї чи іншої дії вона може заявити про себе як непричинний стан страху. Водночас суб'єкт ні найменшою мірою не усвідомлює зв'язку своєї дії з супутнім станом страху» [20].

Тут міститься повчальний важливий факт: «Моральна оцінка дії, що виражається у специфічних відчуттях, не завжди є справа *conscientia peccati* (усвідомлення гріха – Авт.), але може функціонувати і без його участі. Фрейд висунув гіпотезу, що в подібних випадках має місце витіснення, що виходить із якогось психічного фактора, так званого «Над-Я». Але для того, щоб свідомість здійснила вольовий акт витіснення, потрібно припустити, що моральна негожість змісту, що витісняється, вже була якось усвідомлена. Адже без такої мотивації не був би задіяний відповідний вольовий імпульс» [Там само, с. 81].

Фрейдівське «Над-Я» є тепер уже не природною й успадкованою психічною структурою, але швидше набутим свідомістю надбанням – і через традиційні звичаї, через так званий моральний кодекс, втілений, наприклад, у Десять Заповідей. «Над-Я» виявляється патріархальною спадщиною, і як таке воно є свідомим набуттям, власністю свідомості. Тому можемо сказати про думку Фрейда, що він та його школа несвідомі акти совісті пояснюють витісненням «Над-Я».

Розрізняючи Его (я), Ід (органічні потяги) і Супер-его (совість), Фрейд описував психічне життя індивіда як постійний конфлікт між ними – нерозривні обійми, у яких людина бореться сама з собою аж до смерті. Якщо Супер-его не є частиною мене, чи «я», чи Его, воно повинно бути набором інтроєктів – незасвоєних установок і відношень, нав'язаних індивіду його середовищем. Фрейд зауважує, що інтроєкція забезпечує процес морального розвитку [20].

Основоположник гештальт-терапії Ф. Перлз зазначає, що фрейдівське Его і Супер-его, це «я» і «не-я», що людина складається з себе й «образу себе», і людина виявляється в стані такого замішання, що не здатна відрізнити одне від іншого. Це замішання в ототожненні фактично і є неврозом. Виражається він спочатку у використанні механізму інтроєкції або проєкції, ретрофлексії або злиття, його головна ознака – дезінтеграція, розщеплення особистості і відсутність координації між думкою і дією [13].

Юнг називає совість, яка оберігає внутрішній світ, невротичною совістю. «Завдяки багаторічним спостереженням я вивів, у

чому полягає функція совісті. Совість – це пристрасть, яка нас прив’язує до тієї групи, яка важлива для виживання» [2]. І в кожній групі діє своя совість. Як результат, приналежність до групи змушує відкидати тих, хто належить до іншої групи, і навіть знищувати їх» [2].

«Все, що ми відхилимо, все, що ми знищимо, повстає в нас ... почуття невинності і чистої совісті, коли я роблю все добре, це не критерій, і може мати страшні наслідки. Є інше почуття – почуття добра: якщо я перебуваю у співзвуччі з вищою інстанцією...» [2].

Як було згадано, часто совістю називають сором і провину. Ми переодягаємо гнів (агресію, бажання атакувати) і страх (бажання втекти) у відповідно: почуття сорому (адже гнів й атака – це порушення чужих кордонів, це непристойно) і почуття вини (адже відчувати страх – це визнати, що противник виявився сильнішим за тебе, визнати, що ти слабший, що ти не зміг відстояти свої кордони. Значить винен саме ти). Енергія, вироблена на відстоювання своїх кордонів (на атаку) або на виживання (втечу) – консервується в тілі. Тут, умовно кажучи, є помилкова, невротична совість, побудована на бажанні виставити себе в кращому світлі, і є справжня совість, яка оберігає внутрішній світ.

А запускається цей механізм у ранньому дитинстві, коли в психіці виникають ідеальні образи правильної поведінки. Наслідуючи ці образи, ми відчуваємо блаженне схвалення. Відхиляючись від них, маятник починає зашкалювати на почутті провини і презирстві до себе. Цей механізм – немов внутрішній поліцейський, який координує поведінку. Щоб позбутися від нього, важливо прийняти себе як є.

Просто захотіти і стати краще – неможливо. Невротичний варіант провини виникає, коли ми утримуємо у свідомості якийсь ідеальний образ себе – мрію про те, якою наша персона повинна бути. Життя з такими ідеалами заповнене стражданнями – приниження і почуття провини на такому шляху йдуть по п’ятах.

«Немає іншого такого психічного феномена, який виразніше висвічував би полярність душі, ніж совість. Безсумнівно її динаміку, щоб взагалі її розуміти, слід представляти енергетично, тобто як якийсь потенціал, що виникає з протилежностей. Совість доводить до свідомого сприйняття завжди і за необхідності наявні протилежності. Найбільшою помилкою є припущення, ніби від цієї суперечливості можна позбутися. Вона є неминучим структурним

елементом психіки. Вирішальним для совісті фактором є не традиційний моральний кодекс, а несвідомий фундамент особистості або індивідуальності. Рішення спливає з темряви глибинних вод» [20]. Звичайно, такі колізії обов'язку дуже часто і без праці вирішують шляхом звернення до звичаїв, тобто шляхом придушення однієї з протилежностей, але за умови достатньої совісності конфлікт доводиться до кінця і виникає творче рішення. Таке рішення відповідає глибинним підставам особистості, її цілісності, що охоплює свідомість і несвідоме, а тому й перевершує наше «Я» [там само].

К. Г. Юнг вказує, що тіньові несвідомі змісти сприймаються через проєкцію. Фігура Тіні персоніфікує собою все, тобто особистісні і колективні установки, що суб'єкт не визнає в собі і що все-таки – безпосередньо або ж опосередковано – знову і знову спливає в його свідомості, наприклад, ущербні риси його характеру або інші неприйнятні тенденції [20].

Конфлікт (смыслова напруга) між розумінням і бажанням є основним конституюючим фактором людського досвіду і він носить етичний характер.

Голос совісті – це голос того приниження, яке відчуває суб'єкт від нерозв'язності етичного конфлікту, приниження від тих більш-менш вузьких меж, у які укладено його особистісний універсум.

Заслуга психоаналізу полягає в тому, що він відкрив і показав, що комплекс провини завжди супроводжує людину, які б маніпуляції вона над собою не здійснювала. Вина позитивна, тобто вона є результатом наповнення цієї форми змістом особистого досвіду, і насамперед у цей досвід входить сукупність усіх спроб розв'язання смыслової нерозв'язності тих реальних етичних конфліктів, із якими зіштовхує її життя.

Потужну думку висловив Г. Гурджієв: насіння совісті вкладено в кожную людину, а далі люди щодо цього відрізняються тим, наскільки вони совість практикують і наскільки її вирощують і розвивають [10].

Тобто гідна людина або знає, що вона може з якоюсь ситуацією зробити, або знає, що вона з цим не може – тут і тепер – зробити нічого. Дуже важливо пережити соціальні ситуації, у яких начебто соціально прийнято, що щось не так, а ти з цим зробити нічого не можеш. Якщо ти зсередини всього обсягу своєї совісті знаєш, що тут щось не так, це треба пережити з гідністю. Інстинктивне

творче шукання морального в кожному життєвому становищі призводить до самоідентифікації. Фундамент усього – свідомість (усвідомлення), якість наявності, тобто доведення до свідомості того, що людина переживає в досвіді в кожному мить.

Для цього потрібні певні сили, певне пробудження свідомості. Перепоною може стати невміння впоратися з труднощами, оскільки для того, щоб вирішити життєву проблему, потрібно щось у собі змінити. Д. Леонт'єв пише, що на сьогодні часто немає точки опори в людини, існує нестабільність, втрата смислу: популярні прості рішення, прості підходи, таке життя руйнує особистість. Точку опори необхідно шукати в собі, вносити визначеність у власне життя. Коли наявне лише виживання, людина не реалізує себе як особистість. Точки опори – гідність і честь людини (честь – потреба зберегти обличчя, гідність – життя на рівні заданих самому критеріїв, готовність приймати на себе відповідальність за власні вчинки, відповідати за наслідки подій, не ховаючись за «я до цього не причетний»).

У складних соціокультурних системах, а також у складних системах міжособистісних відносин людина досить часто потрапляє в ситуації, коли їй доводиться робити вибір. Екзистенціалісти описують ситуацію вибору за допомогою образу так званих «межових ситуацій», наприклад – смерті. Перед обличчям смерті людина остаточно змушена вибрати себе справжнім або несправжнім. Потрібно створити ситуацію, коли я – це справді «я». Це і є совість. Це можливість виявити, що в будь-якій ситуації, де я щось вирішую, від самого дрібного до найбільшого, – вирішую це саме я, і я приймаю на себе відповідальність за те, що я вирішив, за свій світ, у якому я існую, у якому я щось вирішив, і який стане тим чи іншим залежно від того, що я вирішив. Причому вирішую не як організм, не під тиском своїх «потягів», і не як соціокультурна істота, *das Man*, під тиском силових ліній соціально певних сугестій, – а як я сам, як такий. Так ось, совість – це і є прийняття на себе відповідальності за рішення. Це відмова від пояснень «тому що», – тобто, звичайно, є маса «бо», але якщо совість є і актуалізується, то все «тому що» зводяться до того, що через послідовність різних ланок цього ланцюга я приходжу до останнього «тому що» – тому що я так вирішив і в цьому рішенні я єсмь (я існую, це моя справжня сутність, яку я приймаю – Авт.) [11].

Отже, воля мати совість – це просто згода або незгода прийняти на себе відповідальність за свій вибір.

Із наведеного вище випливає, що совість як психотехнічне поняття вказує на альтернативу невротичному почуття провини [10].

Совість як воля мати совість, тобто бути собою, належить до спільного рішення приймати на себе відповідальність у різних ситуаціях, тобто «бути» (хоча б час від часу). Вирішуючи щось, маючи «совість» треба ще мати волю це виконати. Або виконати своє рішення, або переглянути його. Але переглядати рішення потрібно, виходячи з упевненості, що все одно, так або інакше, своє рішення потрібно виконувати.

Совість не є категорією людського буття, вона є простим свідомством «здатності [людини] бути самою собою» [18, с. 267]. Вона в модальності управління майбутньою поведінкою виявляється мірою (і набором форм) відповідальності за навколишнє, яка регулює поведінку.

Почуття відповідальності є ядром структури совісті, ця дія спрямована на усвідомлення провини і водночас сприяє вибору такого стилю поведінки, яке знизить імовірність інтенсивного переживання провини [6, с. 370]. У нормі почуття провини, як емоційно насичене звернення уваги на фрагмент неналежного поводження, трансформується в каяття, останнє веде до метаної (розкаяння, зміни думки), тобто виникнення і закріплення такої картини світу й образу себе, при яких помічене і пережите неналежне поводження стає надалі неможливим.

Однак від дитячого послуху до формування власного істинного почуття провини як аспекту совісті – не близький шлях. Розвиватися людина повинна, поступово відмовляючись від батьківського програмування, самостійно «калібрувати» щодо належного і неналежного поводження, знаходити власні норми, критерії та правила. Складнощі, що виникають на цьому шляху, ведуть до формування різних аспектів невротичного почуття провини, з яким доводиться мати справу психотерапевту.

Якщо переживання провини лише іноді відбивається на обличчі індивіда, то вплив цієї емоції на внутрішнє життя, включно на когнітивні функції, на протікання нейрофізіологічних і гормональних процесів, незаперечний. Якщо емоція сорому тимчасово затуманює розум, то почуття провини, навпаки, стимулює розумові

процеси, як правило, пов'язані з усвідомленням провини і з перебором можливостей для виправлення ситуації [6, с. 370].

Становлення людини – це самостановлення, активний процес, пов'язаний із роботою над тим у світі, що має сенс. Немає умов, які автоматично породжували б людське в нас. Як якась необхідна передумова, щоб бути людиною, і щоб розвиватися, необхідно те, що можна було б позначити поняттям «екзистенційний тонус». Це поняття відповідає поняттю зусилля, про яке говорив М. К. Мармашвілі [9]. Немає причин, що породжують ці феномени, крім того зусилля, яке ми тримаємо самі. Є причини, які породжують зло, але немає причин, що породжують добро. Лише наше особисте зусилля породжує добро. Як тільки ми це зусилля послаблюємо, добро перестає існувати.

У тому ж ракурсі подане розуміння совісті в роботах психоаналітика Е. Фромма. Він вважає, що совість буває двох видів – авторитарна і гуманістична. Якщо говорити про авторитарну совість, то ми некритично засвоюємо веління деякої зовнішньої сили, релігійної чи соціальної, і виконуємо її волю, тому що боїмося. Гуманістична совість – це голос самої людини, кращого начала в ній, здатної на саморозвиток. Вона закликає до самореалізації, до втілення в житті кращих своїх сил і можливостей. Совість – це заклик, це те саме, що істина [17].

Отже, совість передбачає здійснення кількох особистих процесів. Насамперед це осмислення людиною себе як суб'єкта психічної активності в різних формах її прояву – почуттів, вчинків, дій, діяльності, взаємодії. Таке осмислення відбувається завдяки психологічному механізму рефлексії, який допомагає людині отримати інформацію про себе в категоріях «дійсного». Як справедливо зазначає Л. М. Попов [1], психологічне «дійсне» представлене як психічними процесами, станами, так і способами і засобами, які використовує суб'єкт. У контексті «роботи» совісті результатом рефлексії стає якийсь образ самого себе в певних обставинах. Причому цей образ може носити характер або реального «я», або передбачуваного «я» залежно від того, чи здійснена суб'єктом активність або він тільки припускає її реалізувати. Необхідною умовою успішної рефлексії ми вважаємо сформованість адекватного самоставлення, яке має на увазі здатність особистості до відкритості, чесності перед собою, що буде забезпечувати максимальну об'єктивність самосприйняття. Під час формування та рекон-

струкції людиною образу «я» й образів інших соціальних об'єктів їх адекватність реальності залежить від ступеня її суб'єктності в пізнанні і самопізнанні. Це означає, що така характеристика є необхідною умовою ефективної реалізації рефлексії. Ми вважаємо, що така складна категорія, як моральні цінності, вимагає окремого вивчення, а на сучасному етапі дослідження ми схильні розуміти під нормами моральності загальнолюдські духовні цінності. Сформованість системи моральних норм на основі свободи і відповідальності ми розглядаємо як другу умову «роботи» совісті. На основі розроблених людиною ціннісних критеріїв результат рефлексії – образ реального «я» – піддається самооцінці. Оскільки в цьому процесі людина може виявити ту чи іншу ступінь своєї невідповідності своєму ж ідеалу, то це стосуватиметься й емоційної сфери, викличе переживання з приводу себе, що в повсякденному вираженні передбачає докори сумління. Природним продовженням самооцінки є механізм корекції, об'єктами якої стають внутрішні структури особистості: насамперед емоційна сфера та сфера самосвідомості, а за ними і когнітивна, і ціннісна тощо. За тим, наскільки самокорекція буде не тільки сприяти емоційному комфорту і збереженню цілісності особистості, а й забезпечувати її якісне перетворення в моральному розвитку, можна говорити про продуктивність роботи цього механізму.

Такий характер самокорекція може набувати завдяки її інтеграції в цілісний процес саморегуляції, здатність людини до якої і визначає її суб'єктна якість. Іншою умовою продуктивності самооцінювання та самокорекції буде позитивність глобального самовідношення, що передбачає наявність у людини відчуття самоцінності, самоприйняття, самоповаги і помірну схильність до самозвинувачення. В іншому випадку процес усвідомлення й оцінки себе може супроводжуватися розвитком внутрішніх конфліктів і використанням різних захисних механізмів самосвідомості. Образ «я» буде набувати позитивність не на основі прийняття себе, а за допомогою механізму зовнішньої, обставинної атрибуції, розвитку екстернального локусу контролю. Страх самозвинувачення може торкнутися і ціннісних орієнтирів, що призведе до своєрідного розмивання (в повсякденному вираженні – «втрати совісті») або, в кращому випадку, «пом'якшення» моральних норм.

У контексті самоздійснення людини психологічним результатом «роботи» совісті, на нашу думку, буде якісне новоутворення

особистості саме як суб'єкта. Це, по-перше, передбачає вищий рівень розвитку індивідуальної системи моральних норм і цінностей, тобто їх велику усвідомленість і прийняття, і тоді ж збереження орієнтації на вектор «добра»; по-друге, реконструйований образ «я», що відповідає вимогам адекватності та позитивності самоствавлення. Якісність цих новоутворень на новому «витку» совісті як процесу буде умовою і визначатиме подальше самоздійснення особистості.

Висновки. Отже, опираючись на думки психологів, розуміємо, що явище совісті необхідно розглядати з позицій феноменологічного підходу до вивчення особистості, а саме – нової антропологічної парадигми. У цьому випадку совість не може бути зведена до якоїсь окремої психічної реакції, а своїми витоками і загальною результуючою дією виявляє приналежність до всіх аспектів людського буття. Тобто совість – це не виконання належного, а самовираження індивідуальності і сутності людини. У контексті самоздійснення людини психологічним результатом «роботи» совісті, на нашу думку, буде якісне новоутворення особистості саме як суб'єкта. Це передбачає, по-перше, вищий рівень розвитку індивідуальної системи моральних норм і цінностей, тобто їх велику усвідомленість і прийняття, і водночас збереження орієнтації на вектор «добра»; по-друге, реконструйований образ «я», але відповідає вимогам адекватності та позитивності самоствавлення. Якісність цих новоутворень на новому «витку» совісті як процесу буде умовою і визначати подальше самоздійснення особистості.

У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що справжня совість – це усвідомлення людиною зобов'язання перед власним буттям, розуміння наскільки важливо реалізувати визначений їй потенціал і проявити волю зробити вибір, насамперед, перед самою собою.

Література:

1. Александрова Г. Г. К проблеме психологического содержания понятий «совесть» и «совестливость» [Электронный ресурс] / Г. Г. Александрова // Ученые записки Казанского университета. Том 154, кн. 6. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-psihologicheskogo-soderzhaniya-ponyatiy-sovest-i-sovestlivost>.
2. Антропология Берта Хеллингера. 14-е заседание Методологического семинара по христианской психологии. Доклад Красниковой Е. И. и Красниковой О. М. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Українська асоціація християнської психології http://christian-psychology.org.ua/zhuttya_v_podruzzhzi/psy-sistem/4379-antropologiya-berta-hellinger.html.
3. Барсукова С. А. Антропоцентрический подход к пониманию совести в психологии [Электронный ресурс] / С. А. Барсукова // Проблемы нравственной и этической психологии в современной России – М. : Ин-т психологии РАН, 2011. – С. 105–117. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-psihologicheskogo-soderzhaniya-ponyatiy-sovest-i-sovestlivost>.
4. Борисова Н. В. Становление личности в философско-психологическом наследии Ивана Александровича Ильина [Электронный ресурс] / Н. В. Борисова, А. А. Гостев // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия Педагогика. Психология. – 2009. – № 18. – С. 1–4. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-lichnosti-v-filosofsko-psihologicheskom-nasledii-ivana-aleksandrovicha-ilina>.
5. Вундт Вильгельм. Введение в психологию / В. Вундт. – СПб. : Питер, 2002. – 128 с.
6. Изард К. Э. Глава 16. Вина, совесть и нравственность. В Кн. Психология эмоций / К. Э. Изард ; перев. с англ. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 464 с. – С. 369.
7. Ильин Е. П. Психология совести. Вина, стыд, раскаяние [Электронный ресурс] / Е. П. Ильин. – Режим доступа : <http://rutlib2.com/book/23706/p/4>.
8. Кэттелл Р. Психология индивидуальности. Факторные теории личности / Р. Кэттелл, Г. Айзенк, Г. Олпорт – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 128 с.
9. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути / М. К. Мамардашвили. – М. : РХГИ, 1997.
10. Папуш М. П. Теория и методы – структура личности. Совесть и вина [Электронный ресурс] / М. П. Папуш // Становление и развитие личности Мастерская М. П. Папуша. – Режим доступа : <http://papush.ru/personality-structure/191-2009-04-17-12-52-18>.

11. Папуш М. П. Чувство собственного достоинства против чувства собственной важности [Электронный ресурс] / М. П. Папуш // Становление и развитие личности. Мастерская М. П. Папуша. – Режим доступа : <http://papush.ru/index.php/texts-by-date/160-2009-02-06-11-38-57>.

12. Первин Л. Психология личности: теория и исследования / Д. Первин, О. Джон. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 606 с.

13. Перлз Ф. Гештальт-подход. Свидетель терапии / Перлз Фредерик: Пер. с англ. – М. : «Либрис», 1996. – С. 14.

14. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. / Г. Сковорода. – К., 1973. – Т. 1. – С. 26.

15. Совесть как психологическая проблема [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8C>.

16. Франкл В. Человек в поисках смысла // Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – С. 234–244.

17. Фромм Эрих. Человек для себя: исслед. психол. пробл. этики / Э. Фромм. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.

18. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. В. В. Бибихна. – М. : Ad Marginem, 1997. – 267 с.

19. Хаузер М. Мораль и разум: как природа создавала наше универсальное чувство добра и зла / М. Хаузер. – М. : Дрофа, 2008. – 639 с.

20. Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее [Электронный ресурс] / К. Г. Юнг, Э. Мэмюэлс, В. Одайник, Дж. Хаббэк ; Сост. В. В. Зеленский, А. М. Руткевич. – М. : Мартис, 1995. – 320 с. – (Классики зарубежной психологии). – Режим доступа : http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=354.